

İslami Çalışma Ahlakı*

Islamic Work Ethic

Seyyid Hüseyin Nasr

Şeriata uygun olarak yürütülen her çalışma bir tür cihattır ve dolayısıyla cihadın manevi ve dinî anlamından ayrı düşünülemez. Geleneksel İslam'a göre çalışmanın ahlaki boyutunu anlayabilmek için, önce Arapça'daki "çalışma" kelimesinin ilahî hukukta (şeriatta) kullanılan şekliyle "hareket" kelimesinden farklı olmadığı belirtilmelidir. Gerçekten de Arapça-İngilizce sözlükte, "çalışma"ya (work) karşılık amel ve sun' kelimeleri, eş anlamlı olarak verilmektedir. Bu terimlerden ilki olan amel, bilginin zıttı anlamında "hareket"; sun' ise kelimenin sanat ve zanaatla ilgili anlamıyla, bir şey "yaratma" veya "üretme" demektir.¹ İnsanlar çevrelerindeki dünyaya ilişkin iki tür işlev yerine getirirler. Ya o dünya üzerinde veya içinde hareket ederler ya da o dünyadan aldıkları nesne ve maddeleri yeniden biçimleyerek bir şeyler üretirler. İlahî hukuk tüm insani edimler ağını kapsadığı için, İslam'ın çalışma ahlakı ilkesel olarak hem amel hem de sun' kategorilerine uygulanır. Sun'un veya "sanat"ın asli anlamındaki estetik yönün ilkeleri İslami vahyin iç boyutuna ait iken², kişinin görünürde yaptığı her şeyin hem sun'un hem de amelin ahlaki yönü, şeriatın emir ve öğretileri içinde bulunacaktır. Biz burada tartışmamızı "çalışma" kavramının iktisadî ve sosyal yönleriyle sınırlayacağız; ancak evrensel koşullarda İslami çalışma ahlakını kavrayabilmek için, "çalışma" kavramını genel anlamda sanatı ve şeriatta öngörülen

* Bu makale Prof. Dr. Seyyid Hüseyin Nasr'ın *Modern Dünyada Geleneksel İslam* (İstanbul, 1989, İnsan Yayınları, s. 39-51, çev. Savaş Şafak Barkçın ve Hüsamettin Arslan) adlı kitabında yayımlanmıştır. Kitap aynı adla İnsan Yayınları tarafından Sara Büyükduru'nun çevirisiyle yeniden yayımlanmıştır. Nasr'ın İslami Çalışma Ahlakı makalesi İş Ahlakı Dergisi'ne alıntılanırken bu ikinci basıma (İstanbul, 2001, İnsan Yayınları) sadık kalınmıştır. Ancak makalenin imlası TDK İmla Kılavuzu çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir.

1 Sin'a veya san'a kelimelerinin türetildiği sun' kökü, şimdi kelimenin modern anlamında endüstri (sanayi) anlamında kullanılmaktadır.

2 M. Esed, *The Message of the Quran*, Cebelitarık, 1980, s. 139.

insan davranışlarıyla ilgili ahlaki normları içine alacak şekilde değerlendiren bu daha geniş bakış açısını hatırdta tutmak gereklidir.

Kur'ân'da (Mâide, 1) "Ey iman sahipleri! Akitlerinize (ukûd) sadık olunuz." buyrulmaktadır. Buradaki akitler veya ukûd kelimesi İslam müfessirlerine göre, insanın kendisiyle, dünyayla ve Allah'la olan ilişkilerinin tamamını kapsamakta; bütün insan hayatının manevi boyutunun gözetilmesinde bir "dürüstlük bildirisi" olarak belirlemektedir. M. Esed'in bu ayet üzerinde yaptığı tefsirde açıkladığı üzere, "Akd (akid) kelimesi, birden fazla tarafın katıldığı resmî bir anlaşma ya da iş anlamına gelir. Geleneksel müfessirlerden Râgıb'a göre, bu ayette bahsedilen akidler üç çeşittir: Allah'la insan arasındaki akidler (yani insanın Allah'a karşı vazifeleri), insanla ruhu arasındaki akidler ve bireyle yoldaşları arasındaki akidler. Böylelikle insanın bütün manevî ve sosyal sorumlulukları, tek bir kelimeyle ihtivâ edilmiş olmaktadır."³ Geleneksel Müslümanın nazarında ayette zikredilen ukûd kelimesi, namazları edadan kuyu açmaya veya pazarda mal satmaya dek uzanan bir anlam genişliğine sahiptir. Bu ayetle "müminlerin" omuzlarına yüklenen manevi sorumluluk, çalışmadan ibadete kadar uzanmakta; insanın Allah'la olduğu kadar komşusu ve hatta kendisiyle olan ilişkilerini dahi belirleyen şeriat hükümlerine uygun bir hayatı kuşatmaktadır. İslam'ın çalışma ahlakının temelini, tüm insan edimlerinin kaçınılmaz manevi karakteri ve kişinin, edimlerinden ötürü yalnızca işçiye veya işverene karşı değil, işin kendisine karşı da taşıdığı sorumluluk oluşturur. Ve bu da "eyleyen" in, yani işçinin, işini elinden geldiğince mükemmel yapması demektir.

Çalışmadaki sorumluluk, her şeyin ötesinde ve her şeyden önce, insanın bütün işlediklerini gören Allah'a karşı olmalıdır. Allah'a karşı bu sorumluluk duygusu ve sırf iktisadi maksatlarla çalışmaktan kaçınma, öte dünyaya da kapı aralamakta ve bireyi insan-ı kâmil katına yükseltmektedir. Musevi-Hristiyan geleneklerinde olduğu gibi İslam'da da insan, eylemlerinin manevi sonuçlarından, dehşet ve azameti Kur'ân'da büyük bir belagatle zikrolunan kıyamet gününde sorumlu tutulacaktır. İslam'ın tevhidî bakış açısı kutsal-profan ayrımını, hatta dinî eylemler-dünyevi eylemler gibi bir ayrımı reddeder; dolayısıyla ibadet ile çalışma arasında da bir ayrım söz konusu değildir. Müslümanın Allah korkusu ve O'na karşı duyduğu sorumluluk nasıl ibadet ise genel anlamıyla çalışma da bir ibadettir. Aslında, iyi bilinen bir hadise göre Allah, kendisine karşı işlenen kusurlarda tövbe kapısını açık

3 İslâm toplumunun hayat ritminin Mekke'den Medine'ye hicretten sonra yaşadığı değişim ve yeni sosyal düzenin eşsiz ilk çekirdeğinden ilk İslam toplumunun kuruluşuna geçiş, M. Lings'in, *Muhammed - His Life Based on the Earliest Sources*, Londra, 1983 adlı kitabında büyük bir açıklıkla anlatılmıştır (Türkçesi, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. N. Şişman, İstanbul, İnsan Yayınları).

bıraktığı hâlde, insanın diğer yaratılmışlara karşı işlediği suçlarda bağışlayıcı olmayacaktır. Geleneksel Müslümanlar arasında, anlaşma şartlarına sadakat, olabildiğince sıkı çalışma, iş sahibini memnun etme, çalışana iyi ve adil muamele gibi düsturlar son derece güçlüdür. İslam milletlerinin edebiyatlarında, özellikle şiir ve mesellere sinmiş birçok Kur’ân ayeti ve hadis hâlâ Müslümanlara, çalışmanın sanatsal, estetik, iktisadi ve sosyal yönlerine ilişkin manevi sorumluluklarını ve onun şeriatla anlam kazanan dinî tabiatını hatırlatmaktadır. İslami çalışma ahlakı Müslümanın, ilahî kanunun emirleri ve rehberliği doğrultusunda dünya hayatında kazanması gereken manevi karakterle ayrılmaz bir bütün oluşturur.

Bütün geleneksel toplumlarda çalışma, ibadet ve ayinlerle sıkı sıkıya ilişkilidir; İslam’da da söz konusu bağ vurgulanmış ve muhafaza edilmiştir. Bu temel ilişki, Şiiler tarafından okunan ezanda günde beş kez ilan edilir: Hayya ale’s-salah (namaza gelin), hayya ale’l-felâh (kurtuluşa gelin) ve hayya alâ hayri’l-amel (hayırlı işlere gelin). Namazdan, kurtuluş ya da ruhun mutluluğu ve bu kurtuluştan da -amel kelimesinin hakiki anlamında olduğu gibi- hayırlı işler ve doğru hareketler doğar. Her ne kadar ezanın bu üçüncü lafzı tekrarlanmasa da Sünnilerde de namaz, çalışma ve doğru hareket arasındaki bu sıkı ilişki her zaman vurgulanır. Kur’ân’daki, “And olsun Asr’a! Muhakkak ki insanoğlu hüsrân içindedir.” (Asr, 1-3) ayetleri gibi, yararlı işlerin⁴ imandan ve dinin hükümlerine sarılmadan geçtiğini bildiren ayetler, namazla çalışma arasındaki ilişkiyi ve şeriata uygun olarak sürdürüldüğü takdirde çalışmanın ibadete eşit olan tabiatını, Sünni ya da Şii, tüm Müslümanlara hatırlatmaktadır.

İslam’ın çalışma ahlakını anlamada iş, namaz ve hatta günümüzde boş zaman diye bilinen kavram arasındaki girift ilişki büyük önem taşımaktadır. Geleneksel İslami hayatta çalışma saatleri namazla belirlenmiştir ve bu, bugün boş zaman veya kültürel faaliyet dediğimiz vakitler için de böyledir. Geleneksel şehrin mimarisi öyle planlanmıştır ki ibadet, çalışma, eğitim ve kültürel faaliyet mekânları bir ahenk içinde birbirine örülmüş ve bir bütün içine yerleştirilmiştir. Bir kimsenin camiden çıkıp iş yerine gitmesi ve çalışma saatlerini namaz vakitlerine göre ayarlaması zaten çalışmanın gerçek anlamını göstermektedir. İşin yapıldığı zaman ve mekân İslam ibadetleriyle belirlendiği için, çalışma, kendisine İslam ahlakını kazandıran dinî bir yapıya kavuşmuştur.

4 Ahlakla İslam iktisadının ilişkisi hakkında bk. M. Abdu’r-Rauf, *A Muslim’s Reflections on Democratic Capitalism*, Washington, 1984; M. N. Siddiqi, *The Economic Enterprise in Islamic Synthesis*, Leicester, 1981 ve S. N. Haydar Nakvi, *Ethics and Economics - An Islamic Synthesis*, Leicester, 1981 (Türkçesi, *Ekonomi ve Ahlak*, çev. İ. Kutluer, İstanbul, 1985, İnsan Yayınları).

İslami çalışma ahlakının ele alınması gereken ilk unsuru, kişinin kendisini ve ailesini geçindirmek için yaptığı her işin Allah katında vacip ibadetler kadar değerli olduğu şeklindeki şer'î hükümdür. Her kişi, kendisini, aile fertlerini, kadınları ve yaşlı ve muhtaç insanları geçindirmek için çalışmak zorundadır. Bu vazife, normal olarak ailenin erkeğine aittir; ancak toplumda, tarım sektöründe olduğu gibi bazı şartlar, kadınların ev dışında çalışmalarını gerektiriyorsa onlar da aynı sorumluluğu üstlenirler. İslam öğretisinde, insan hayatını idame ettirmede zaruri olan her şey kabul görür.

Ancak İslam, Protestanlığın bazı çeşitlerinde olduğu gibi, çalışmak için çalışmayı erdem olarak kabul etmez. İslami bakış açısı, insanın ihtiyaçlarını ve bireyin kendi içinde ve sosyal hayatında kurması gereken dengeyi gözeterek çalışmasını bir fazilet sayar. Ancak çalışma, bir kişinin kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılaması, her zaman kontrollü olarak yürütülür. Kur'ân'da hayatın geçiciliğine, hırs ve tamahın tehlikelerine ve servet birikiminden kaçınmanın önemine yapılan vurgularla, çalışmada aşırıya gitmenin önüne geçilir.⁵

Hayattaki her şey gibi çalışma da, İslam'ın her birey ve İslam toplumu için oluşturduğu hayat nizamındaki denge çerçevesinde anlaşılmalı ve yerine getirilmelidir. Gelecek İslam toplumunun manevi çekirdeği olacak ilk İslam cemaatine, Mekke devrinde gecenin çoğunu namaz ve ibadetle geçirmeleri tavsiye olunduğu hâlde; tam bir sosyal düzenin kurulduğu Medine'de Peygamber, cemaatin günlerini üçe ayırıp, bir kısmını çalışmaya, bir kısmını uyku ve dinlenmeye, diğer kısmını ise ibadete, boş vakti değerlendirmeye ve aile ile sosyal faaliyetlere tahsis etmelerini vurgulamıştır.⁶ Peygamber Efendimizin bu örneği, kişinin ailesi için çalışmasını dinî bir görev olarak gören, fakat yalnızca çalışmak için çalışmak gibi mübalağalı bir yaklaşımın reddedildiği bir ideali, gelecek İslam toplumlarına sunmuştur. Bugün, herhangi bir Orta Doğu şehrinde, mesela bir taksi şoförünün, eğer günün üçe bölünmesi prensibinin dışında daha fazla çalıştığı ve bunu genelde kalabalık ailesinin maişetini temin için dinî bir vazife olarak telakki ettiği gözleniyorsa bu, çalışmanın kendisinin bir gaye olmasından değil, çoğunlukla bu tür ağır bir çalışmayı gerektiren bozuk iktisadi şartlar yüzündendir. Çalışmayı kendisine gaye edinme ve onu Peygamber ve şeriatın öngördüğü yollar dışında bir servet çoğaltma aracı olarak görmenin, din açısından hiçbir değeri yoktur.

İslam hukukuna göre çalışma, iktisadi açıdan işveren ve işçinin sorumluluğu-

5 bk. S. H. Nasr, *Islamic Science - An Illustrated Study*, Londra, 1976 (Türkçesi, *İslâm ve İlim*, çev. İ. Kutluer, İstanbul, 1989, İnsan Yayınları) ve Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge.

6 bk. T. Burckhardt, a.g.e.

na ve adalete dayanan bir akitle sürdürülür. İşçi, hem işveren hem de Allah'a karşı kabiliyeti elverdiği ölçüde tamamlayacağına söz verdiği şartlarda iş yapmakla mükelleftir. Ancak o zaman, böyle bir işten kazandığı gelir helal (yani dinî açıdan meşru) olur. Şartlar; çalışma saatleri, iş miktarı, verilecek ücret veya üretim miktarı ve kaliteyi kapsayabilir. Müslümanlar arasında, bir kişinin çalışma süresi içinde ürettiğinden kazanması fikrine verilen büyük ahlaki değer bir ifadesi olarak kullanılan "helal lokma yemek" tabiri vardır. İşçi, yapılan akde aykırı olarak işvereni miktar ya da kalite bakımından aldatırsa kazandığı "helal" olmaz ve helal olmayan "lokmayı yemenin" vebali, hem işçiyi hem de onun gelirinden geçinen herkesi etkiler. Bu sebeple İslâm toplumunda kazançları helal kılmak ve helal olmayan "lokma"yı yemenin müminlere getirebileceği hastalık, mal kaybı ya da afet gibi olumsuz sonuçları bertaraf etmek için, ayrıntılı bir sadaka ve bağış sistemi geliştirilmiştir.

Helal ve haram kavramları, Müslümanın yapabileceği işler üzerinde de etkilidir. Örneğin, içki üretimi ve satışı, domuz eti ve ürünlerinin satılması gibi işler kesin bir biçimde yasaklanmışken; umuma müzik icra etmek gibi kimi işler de, bilâbedel olması kaydıyla birçok fakih tarafından mubah sayılmıştır. Ve tabii ki zina gibi, hırsızlık gibi şeriatça yasaklanmış kimi eylemler ve bu eylemlerle ilintili her türlü iş de sakıncalıdır, haramdır. Ashabın çoğunun, hatta Hz. Ali'nin de iştigal ettiği tarım⁷ ve Peygamberimizin ilk döneminde sürdürdüğü dürüst ticaret gibi kimi işler de, sünnet ve hadisle bilhassa teşvik edilmiştir.

İşçinin, Allah ve işveren karşısında helal bir işte, helal bir şekilde çalışma sorumluluğu, aynı şekilde Allah'a ve işçiye karşı sorumlu olan işveren tarafından da yerine getirilmelidir. İşveren de aynen işçi gibi, akdin tüm şartlarına uymak; kendisi için çalışanlara karşı yumuşak ve cömert olmak zorundadır. Dahası işveren, o meşhur hadis uyarınca, işçinin ücretini alın teri kurumadan ödemelidir.

İşçi-işveren ilişkisinin bütün cepheleri, İslami perspektifte daima iç içe bulunan ahlaki ve iktisadi temele dayanır. Geleneksel bakış açısı, söz konusu ilişkiye sadece ferdî planda, iki tarafın birbiriyle ilişkisi biçiminde bakmamış; her şeyi gören ve tüm yaptıklarımızdan haberdar olan Allah'ın, bütün insan ilişkilerinde ve tabii ki bu önemli alanda da adaleti emrettiğini vurgulamıştır. Geleneksel İslam düşüncesinde çalışma ve çalışma ahlaki hiçbir zaman salt iktisadi açıdan ele alınmamış; genel İslami perspektifte iktisat ve ahlak bir bütün olarak kabul edildiği için, mesele ahlaki açıdan da

7 Bu hareketler ve bunların sosyal, iktisadi ve dini önemi için bk. B. Lewis, "The Islamic Guilds", *Economic History Review*, Cilt 8, 1937, s. 20-37; Y. Ibish, "Brotherhoods of the Bazaars", *UNESCO Courier*, Cilt 30, no. XII, 1977, s. 12-17 ve aynı eserde "Economic Institutions", R. B. Sarjeant (editör), *The Islamic City*, Paris, 1880, s. 114-125.

değerlendirilmiştir. Bu nedendir ki adalete dayalı ahlaki hassasiyetlerden kopmuş bir iktisadi faaliyet, gayrimeşru addedilecektir.⁸

İslami çalışma ahlakının niteliksel yönü, geleneksel İslam toplumunda Müslümanların sürdürdükleri iş çeşitleri iyice bilinmeden tam olarak anlaşılabilir. Bu işler arasında tarım, otlak ve mera hayvancılığı, çeşitli zanaatlar, pazarcılık, evden çalışma ve hükümetin askerî, bürokratik ve adli dallarında istihdam sayılabilir. Her durumda, özellikle de ziraat ve zanaat gibi insan talep eden işlerde daima insani ve kişisel bir ilişki vurgulanmış; buna karşılık, mesela sembolik bir dile, Kur’ân vahyine ilişkin⁹ metafizik ve kozmolojik ilkelere dayalı bir bilim veya sanat dalı da, İslam dini içerisinde sınırsız bir çalışma ortamı bulmuştur.¹⁰ İşte bu nedendir ki malzemele- rin ürüne dönüştürüldüğü, eylemlerin gerçekleştirildiği ve ilişkilerin tesis edildiği bu çevre, her şeyin dinî ve ahlaki bir boyut kazandığı ve “seküler”, yani din dışı hiçbir şeyin bulunmadığı bir evren hâline gelmektedir. İslam, kutsalın “fikren” ve “varlık” olarak hüküm sürdüğü; böylelikle ahlaki olanın iktisadi olandan ayıramayacağı bir çalışma zemini yarattığı için, birliğe sahip bir medeniyet kurma başarısını göstermiştir. Gerçekten de İslam toplumu, yukarıda zikredilen çalışma alanlarının kutsal hâle getirildiği; insanın zaaflarının, tarafların manevî sorumluluğu ve işin niteliğinin kontrol edilmesiyle garanti altına alındığı sayısız usul ve yöntem geliştirmiştir.¹¹

En zahirî noktada, hem üretimi hem de satışı içeren çalışmanın ahlaki icapları, görevi malların alım-satımındaki ölçü ve tartıları ve satılan malın satıcının beyan ettiği vasıflara sahip olup olmadığını titizlikle kontrol etmek olan muhtesip (kontrolör) tarafından teminat altına alınmıştır.* Dinî otoritelerin işin her safhasını sıkı sıkıya takibi ve caminin atölye ve pazarla yan yana bulunması, şeriatin hem amel hem de sun’ olarak çalışmada emrettiği

8 Bu gerçek elbette İslam kadar Hristiyanlık, Hinduizm ve diğer dinler için de geçerlidir. İngiltere’de zanaatı canlandırma ve çalışmaya yeniden ahlaki ve dinî bir özellik kazandırmaya çalışan A. E. R. Gill’in eserleri, bu konuda bir örnek- tir. bk. Gill, *A Holy Tradition of Working*, Ipswich, 1983; yine bk. Gill’in derinden etkilendiği A. K. Coomaraswamy’nin çeşitli eserleri, mesela R. Lipsey (editör), *Coomaraswamy 1: Selected Papers - Traditional Art and Symbolism*, Princeton, 1877, s. 13.

9 Arapça’da hüsn’ün güzellik ve iyilik; kubh’un ise kötülük ve çirkinlik manasına geldiği hatırlanmalıdır.

10 Ahlakî ve estetik unsurların bağlandığı ve çalışma ve sanatın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu sanat öğretisi hakkında bk. Coomaraswamy ve T. Burckhardt’in eserleri yanında, F. Schuon’un aydınlatıcı eserleri, mesela *Esoterism: As Principle and As Way*, s. 117 ve Nasr, *Knowledge and the Sacred*, 8. Bölüm.

11 İslam’ın tarih anlayışına göre de, insanlık tarihinin bu son devresinde hiçbir insan topluluğunun mükemmel olması mümkün değildir. Bu sebeple geleneksel İslam toplumunda da çalışmanın ahlaki şartlarının nicelik ve nitelik olarak gerçekleştirilmesi ve korunması konusunda eksiklikler vardır. Ancak ilginç olan nokta, İslam’ın her tür çalışmaya ahlaki boyutu kazandırmada ve çalışmanın nicel yönünü de bu ahlaki boyuta dâhil etmedeki başarısıdır.

* Muhtesip, İslam’daki “zabıta kurumu” diyebileceğimiz ihtisap veya hisbe kurumuna mensup kişidir. Hisbe kurumu ile ilgili birçok kitap içinde en ünlüsü olan İbn Teymiye’nin *el-Hisbe fi’l-İslâm*’ı yayımlanmıştır. Türkçesi, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, çev. V. Akyüz, İstanbul, 1989.

ahlaki şartların korunması yolunda, bir dereceye kadar dışsal bir dinî garanti oluşturmuştur. Ancak tabii ki burada da en önemli garanti, Müslüman bireyin sahip olduğu bilinç ve dinî değerler olmuş ve olmaktadır.

İslam tarihinde, çalışmanın ahlaki yönüyle doğrudan ilgili ve manevi nitelikleri iktisadi faaliyetlerle bağdaştırma çabası içinde olan, daha özgül kimi kurumlar ortaya çıkmıştır. Erken dönemlerin yarı resmî kurumlarından hareketle Selçuklu devrinden itibaren İslam âleminin dört bir yanındaki şehir ve kasabalara yayılan esnaf, fütüvvet, uhuvvet ve ahi hareketleri olarak bilinen bu kurumlar, çok sayıda lonca, tarikat ve cemaatten oluşmaklaydı.¹² Bir kısmı hâlâ varlığını sürdüren bu kurumlar doğrudan tasavvuf tarikatlarına bağlıydılar ve çalışmayı ruhi disiplinin (mürit olmanın) uzantısı telakki ediyorlardı. Dinî birliktelik, üyelerin hem kendi aralarındaki hem de o ticaret veya zanaatın öğretmeni ve manevi bir piri olan şeyhle aralarındaki bağı sağlıyordu. Aslında gerek şekil, gerekse yapı bakımından bătını İslam öğretileriyle benzerlik gösteren ve gaza tarikatlarıyla (Arapça fütüvve, Farsça civanmerdî) rabıtalandırılan bu loncalara, bir gaza ruhu hakimdi. Her iki oluşumun, İslam'ın bătını öğretilerinin yayılmasında da büyük rol oynayan Hz. Ali tarafından tesis edildiği rivayet edilmektedir. Bu kurumlar, bir nizamname, sıkı çalışma ahlakı, nitelikli iş üretim ve sorumluluğu, kişinin yaptığı işle gurur duyması, başkalarına cömert davranma ve loncanın diğer üyelerine yardım gibi, çalışmayla ilgili birçok ahlaki ve manevi ilke geliştirmişlerdir. Bu lonca ve tarikatlar, öncelikle işin ahlaki yönünün ve üyelerin çalışmalarının ahlaki niteliğinin teminatı olmuşlar; bunun yanı sıra, bağlılarını dış baskı ve zulümden korumuşlardır.

Burada, bir şey üretmek biçiminde kategorize edilebilecek sanat ve zanaat üzerinde (ki İslam'da hiçbir zaman birbirlerinden ayrı telakki edilmemişlerdir) özellikle durulmalıdır. Eşya yapımı (sun') ile ilgili bütün işler, bizzat elle ve seçkin sembolik-manevi değere sahip bir teknik yordamıyla gerçekleştirildiğinde, yani geleneksel olduğunda, dinsel ve tinsel bir anlam kazanır.¹³ Bu noktada, güzel ve kaliteli bir eser üretmek üretenin yaptığı işe karşı sevgi duymasını gerektirdiği için, çalışmanın ahlaki yönüyle estetik yönü iç içe geçecek; erdem öne çıkacaktır.¹⁴ Üretenin dinsel ve tinsel ihtiyaçlarını

12 Bu hareketler ve bunların sosyal, iktisadi ve dinî önemi için bk. B. Lewis, "The Islamic Guilds", *Economic History Review*, Cilt 8, 1937, s. 20-37; Y. Ibish, "Brotherhoods of the Bazaars", *UNESCO Courier*, Cilt 30, no. XII, 1977, s. 12-17 ve aynı eserde "Economic Institutions", R. B. Sarjeant (editör), *The Islamic City*, Paris, 1880, s. 114-125.

13 Bu gerçek elbette İslam kadar Hristiyanlık, Hinduizm ve diğer dinler için de geçerlidir. İngiltere'de zanaatı canlandırılmaya ve çalışmaya yeniden ahlaki ve dinî bir özellik kazandırmaya çalışan A. E. R. Gill'in eserleri, bu konuda bir örnek tir. bk. Gill, *A Holy Tradition of Working*, Ipswich, 1983; yine bk. Gill'in derinden etkilendiği A. K. Coomaraswamy'nin çeşitli eserleri, mesela R. Lipsey (editör), *Coomaraswamy 1: Selected Papers - Traditional Art and Symbolism*, Princeton, 1877, s. 13.

14 Arapça'da hüs'nün güzelliğ ve iyiliğ; kubb'un ise kötülüğ ve çirkinlik manasına geldiği hatırlanmalıdır.

gidererek ruhu asilleştiren böylesi bir ürün, onu alanın da sadece zahiri anlamda ihtiyacını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda içindeki tazeleyici dinî coşkunun alıcıya sirayet etmesini sağlar. Çalışmanın ahlaki boyutunu ve insanın işiyle olan ilişkisinin önemini anlamak için, yalnızca gelir elde etmek maksadıyla değil, sevgi ve ihtimamla örülmüş gerçek bir İran veya Anadolu halısını ele almak kâfidir. Mekanik ve gayriinsani tarzda üretim, ücretler ne kadar yüksek ve çalışma ortamı ne kadar mükemmel olursa olsun, çalışmanın ahlaki değer boyutundan yoksun kalacaktır. İslam sanatında dokuma ve halılardan kâse ve lambalara kadar günlük kullanım için üretilen her şey, insan emeğinin güzellik, sevgi, ihtimam, sevinç ve huzur gibi pek çok değeri nasıl yansıttığının örnekleridir. Bu unsurlar, İslam'ın çalışmaya verdiği ahlaki karakterden ayrılmazlar. Geleneksel loncalar, cemaatler ve tarikatlar sadece bu gibi işlerin üretilmesine ve İslam medeniyetinin maddi temelini güzellik ve ahenk esasına göre oluşumuna katkıda bulunmakla kalmamış, ayrıca işin estetiğine ve manevi yapısına sevgi ve güzelliği de katan bir çalışma ahlakı oluşturmuşlardır. Söz konusu kurumlar aynı zamanda, geleneksel sanatın normları uyarınca üretim faaliyetinde bulunan ve böylece benliğini de şekillendiren üreticinin, eşya (şey-ler) yapmanın manevi anlamını içselleştirmesini sağlamıştır.¹⁵

Bugünkü İslam toplumundaki çalışma ahlakına göz attığımızda, yukarıda andığımız bütün nitelik ve özellikleri, her yerde ve bütün işçi sınıf ve türleri arasında bulamayacağımız kesindir. Hatta çoğu İslâm ülkesinde, son nesillerde, özellikle kalabalık şehir merkezlerinde işçilerin maneviyatı ve çalışmanın ahlaki boyutu zayıflamış; neredeyse yok olmaya yüz tutmuştur. Yukarıda ileri sürdüğümüz görüşler, Kur'an ve hadisin esasları ile şer'î kurumlar, tasavvuf tarikatları, aile eğitimi ve İslam toplumunun genel kültürüyle vücut bulan geleneksel İslam'ın, çalışma ahlakına bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak, geleneksel İslam toplumu giderek bütünlüğünü yitirmekte; çalışmayla ilgili tavır ve uygulamalarda geleneksel normların, modernizmin çeşitli güçlerinin tahribatı karşısında kısmi bir çöküş yaşadığı gözlemlenmektedir.

İslam âleminin büyük bir kesiminde ve özellikle şehirlerde işçi, genellikle ailesinden ve bağlı bulunduğu sosyal dokudan koparılmış; tabiatın ritimleri ve kuralları ile olan ilişkisi yara almıştır. Hâlihazırda çoğunlukla, geleneksel zanaatın sevgi ve ihtimama dayalı üretim biçiminin yerini, makineleşmeye dayalı üretim tarzları almıştır. Topluma yabancı kanunlar kısmen ilahî hukukun yerine oturtulmuş ve şeriatın hayatın bütün vechelerine uygula-

15 Ahlakî ve estetik unsurların bağlandığı ve çalışma ve sanatın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu sanat öğretisi hakkında bk. Coomaraswamy ve T. Burckhardt'ın eserleri yanında, F. Schuon'un aydınlatıcı eserleri, mesela *Esoterism: As Principle and As Way*, s. 117 ve Nasr, *Knowledge and the Sacred*, 8. Bölüm.

nan homojenliği zedelenmiştir. Loncalar gibi geleneksel kurumlar ya zayıflamış ya da silinip gitmiş; insani bir örnek ve aynı zamanda hem dinî hem de ahlaki açıdan bir öğretmen olan pir zanaatkârlar giderek azalmış, hatta kimi el sanatlarında tamamen yok olmuştur. Elbette bütün bunların sebebi, pazara hâkim olan ahlaki endişelerden uzak kimi güçlerin Müslümanlar üzerinde yarattığı olumsuz etkidir.

Bu ve bunun gibi saikler, İslami çalışma ahlakının yaşandığı ve yaşatıldığı geleneksel çatıyı, kısmen de olsa tahrip etmiştir. Hâlbuki ne bu çalışma ahlakı ve ne de hâlâ bu ahlakla bağları olan insanlar yeryüzünden silinmiştir. Hatta toplumun en modernleşmiş kesimlerinde, köklerinden koparılmış çoğu işçi arasında geleneksel çalışma tarzının mümeyyiz vasfı olan bütünlüğe karşı büyük bir özlem duyulmakta; geleneksel çalışma ahlakı büyük bir oranda hayatîyetini sürdürmektedir. Bu sebeple İslami çalışma ahlakı bugün İslam ümmetinin bir bölümünde hâlâ yaşıyor olmasının yanında, birçok Müslüman tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bir ideal olduğu için de öğrenilmeye ve araştırılmaya layıktır. Modernizmin ortaya çıkışının ve ona karşı geliştirilen tepkilerin İslam âleminde yol açtığı zararlara rağmen, İslam toplumunda çalışan bütün samimi Müslümanlar, “Müminin yaptığı her işte hayır vardır.”¹⁶ hadisini asla hatırdan çıkarmamalıdır. İman sahibi insanlar, gerçekten inanıyorlarsa işlerini Allah’ın koyduğu esaslara uydurmaları gerektiğini ve ancak, İslami kaynaktan süzülen ahlakı özümsemiş bir çalışmanın Allah katında makbul olacağını bilmelidirler.

Teşekkür: Bu makalenin yayımlanması sürecindeki katkılarından dolayı Erhan Güngör’e ve yayım için izin veren İnsan Yayınlarına teşekkür ederiz (editör).

16 Sahih-i Müslim, Cilt IV, s. 1541.